

Към историческа социология на социалната регулация

ПОСТОЯНЕН НАДЗОР И ИНФРАНАКАЗАТЕЛНОСТ: БЪЛГАРСКОТО НАКАЗАТЕЛНО ПРАВО ПРЕЗ ПЕРИОДА 1957—1969 ГОДИНА*

Мартин Канушев

Резюме: Статията представлява социологически анализ на няколко ключови елемента, които изграждат особения исторически профил на българското наказателно право през периода на класическия социализъм: специфичната икономия на наказателната репресия; казусът „опасен рецидив“ и фигурата на рецидивиста; възпитателните мерки за надзор върху малолетните; инфранаказателната практика на другарските съдилища; изпълнението на наказание в социалистическия затвор.

Основна теза: класическият социализъм е успял да изгради една възпитателна инфранаказателност на простъпката, която само на пръв поглед е логическо продължение на социалното действие на правото. Тази инфранаказателна система поставя под контрол едно пространство, покрито частично или спорадично, но никога напълно от законите, където биват квалифицирани и санкционирани множество постъпки, които избягват на наказателната власт. Нещо повече, социалистическото общество е изградило непрекъсваема верига от квазиюримически институции, които тотално обхващат детството чрез „кодифициране“ на противообществените прояви на малолетните. И ако на единия полнос на наказателната намеса се намира рецидивната престъпност, то на другия, в точката на наказателното възпитание, стои детската престъпност. Но социалната връзка между тях е конструирана: между детска и рецидивна престъпност е установен един строг континуум, който започва с възпитателно въздействие върху простъпката и завършва с наказателно санкциониране на престъплението. Той свързва в полувидима мрежа полицейската, съдебната и затворническата институция с всички форми и методи за контрол, които имат за прицелна точка противообществените прояви на малолетните и които са историческата оригиналност на класическия социализъм: специализирани комисии, детски педагогически стаи, трудово-възпитателни училища, училища-интернати, домове за временно настаняване, поправителни домове.

* Статията е част от реализацията на изследователски проект: „Режими на истината: социални контексти на авторитет на наказателното право в българските ‘преходи’“, подкрепен в рамките на колективния проект „Разклатеният ред: авторитет и социално доверие в посткомунистическите общества (изследвания на правото)“ от *Центъра за академични изследвания*, София. Предполагаща публикация: „Наказание и революционна необходимост: българското наказателно право през периода 1944—1956 година“, в: *Критика и хуманизъм*, кн. 29, бр. 2/2009.

Наказание и възпитание: към една нова икономия на репресията

На 15 март 1968 г. в НРБ е приет нов Наказателен кодекс. Въпросът е: каква държавна политика трябва да бъде реализирана чрез този закон, който съответства на „изграденото развито социалистическо общество и обезпечаване неговата ефикасна защита“. Икономията на наказателната репресия в българския вариант на класическия социализъм съдържа три основни момента.

Първо, да се използва възможният минимум репресия, като в наказателните мерки оптимално се съчетаят принудителните с възпитателните елементи. В социалистическото общество е налице тенденция престъпността да намалява, в резултат на което сферата на действие на държавната намеса в борбата срещу нея се стеснява, а полето на приложение на моралния фактор се разширява. Второ, максимално да се повиши ефективността на възпитателното въздействие чрез диференциране на наказателната отговорност и усъвършенстване на системата от законови санкции. Следователно, за тежките престъпления и опасните рецидивисти са предвидени строги наказания, а за леките нарушения е установена възможност за съдебна намеса без изолиране на деца от обществото. Трето, ускорено да нарасне ролята на социалистическата общественост в борбата с престъпността чрез замяна на наказателната репресия с мерки за обществено въздействие. Резултатът: личното убеждение и възпитателното въздействие са ключовите инструменти за успешното приложение на правните норми.

И така, властовата стратегия е да се повиши социалната ефективност на наказанието, което трябва да съответства на новите исторически условия, в резултат от изграждането на развитото социалистическо общество. Да направим едно доказващо сравнение. Според Кодекса от 1956 г. наказанието се налага с цел: 1) да се обезвредят враговете на народа; 2) да се отнеме възможността на деца да върши други престъпления; 3) да се поправи и превъзпита той към спазване правилата на социалистическото общество; 4) да се въздейства възпитателно върху другите членове на обществото. Кодексът от 1968 г. посочва, че то се налага с цел: 1) да се поправи и превъзпита осъденият към спазване на законите и правилата на социалистическото общество; 2) да се въздейства предупредително върху него и да му се отнеме възможността да върши други престъпления и 3) да се въздейства възпитателно и предупредително върху другите членове на обществото.

Различията са повече от очевидни: според Кодекса от 1968 г. специалната и генералната превенция се постигат най-напред чрез възпитателно

въздействие; след това чрез предупредително въздействие; и едва накрая чрез възпиращото въздействие на принудителното затваряне. Оттук и практическата необходимост от диференциране на методите, от по-голямо разнообразие на санкциите: разширяване кръга на наказанията без лишаване от свобода; строги процедури за определяне на наказанието при повторност и рецидив; гъвкави правила за прилагане на възпитателните мерки на непълнолетните; повече възможности за условно осъждане и предсрочно освобождаване; широко прилагане на освобождаване от изтърпяване на наказанието чрез замяна с мерки за обществено въздействие. Мотивът: това законово разнообразие е насочено към по-пълното използване на потенциалните възможности на наказателната репресия в борбата с престъпността с оглед на повишаване на нейната ефективност при прилагане на възможно най-меки форми на възпитателно въздействие.

Нека сега да сравним системите на наказанията: през 1956 г. са предвидени смъртно наказание; лишаване от свобода; поправителен труд; конфискация на част или на цялото имущество; глоба; лишаване от права и обществено порицание. През 1968 г.: смъртно наказание; лишаване от свобода; поправителен труд; конфискация на наличното имущество; глоба; задължително заселване без лишаване от свобода; лишаване от право да се заема определена държавна или обществена длъжност; лишаване от право да се упражнява определена професия или дейност; лишаване от право на местоживееене в определено населено място; лишаване от право на получени ордени, почетни звания и отличия; лишаване от военно звание; обществено порицание.

Логичното следствие: налице е процес на цялостно смекчаване на репресията съобразно принципа, че най-важното в борбата с престъпността не е строгостта или продължителността на наказанието, а неговата неизбежност. Това е процес на хуманизиране на социалистическото право и закон, на намаляване на тежестта на санкциите за леките престъпления, на засилване на моралните и възпитателните елементи; на ограничаване на принудата и изолацията; на широко приложение на условното осъждане и освобождаването от наказателна отговорност. За това свидетелства и логиката на законодателя, който при изграждане на системата от санкции в Кодекса от 1968 г. се е ръководил от реалното състояние и динамиката на престъпността. Налице е относителна устойчивост, а през отделни периоди дори и увеличаване на абсолютния брой на някои видове престъпления. Това е наложило да се запазят най-тежките видове наказания, но и да се въведат нови мерки, които ще допренесат за постигане на целите на закона при най-пестеливо използване на репресията. Законодателният резултат: запазена е основната част от прилаганите до този момент наказания; заменено е единното „лишаване от права“ с отнемането на различни видове права; въведе-

но е едно единствено ново наказание — задължително заселване.

Но отвъд въпросната юридическа логика трябва да бъдат поставени няколко социологически въпроси. Първият въпрос е: дали зад официалния манифест на социалистическото право, закон и юристи за „всеобщо смекчаване на репресията“, зад този представян като еднороден и хомогенен процес на „санционираща пестеливост“, не се крие нова форма на рационалност на наказателната икономия. В действителност, тази форма на рационалност е свързана с една всеотна, детайлна и прецизна диференциация на „обекта“ на властова намеса: от една страна, максимална наказателна строгост спрямо повторната и рецидивна престъпност, от друга — предупредителни и възпитателни мерки спрямо леките престъпления, първичните престъпници и непълнолетните правонарушители.

Вторият въпрос е: да, наистина, ако на нивото на интензивността на наказанието може да бъде посочено известно смекчаване, то на нивото на неговия социален мащаб трябва да се диагностицира едно по-цялостно и по-дълбоко проникване в българското общество. За намаляването на строгостта на репресията, социалистическите юристи най-често посочват като централен аргумент ограничаването на приложното поле на смъртното наказание. Като допълнителен аргумент те изтъкват значимото увеличаване на сферата на социално действие на наказанията без лишаване от свобода: поправителен труд, конфискация и глоба. Но всички тези юридически доказателства засягат единствено интензивността на репресията, а не нейната всеобхватност. За обратната страна на въпросния процес свидетелства разпадането на единното наказание лишаване от права на пет самостоятелни санкции, които фактически представляват отнемане на „социални“ права. Това показва нова фаза в разгръщането на наказанието, при което то вече се насочва към все по-голям кръг от различни права, следователно се стреми да подчини все повече аспекти на живота на индивида, свързани с неговата обществена, професионална и лична активност. На свой ред, този процес свидетелства за ускорено нарастване на социалния обхват на полезно действие на наказателното право в социалистическото общество. Важен пример за въпросната посока на развитие е въведеното през 1958 г. наказание, лишаване от право на местожителство в столицата и околните градове. В Кодекса от 1968 г. то вече е формулирано по нов начин: като лишаване от право на местоживееене в определено населено място. Предназначението на това наказание е да се изведе осъденият от един кръг, в който му е било оказано отрицателно влияние, да се откъсне от една среда, която е улеснила престъпната му дейност, да се постави при условия, които ще изключат възможността за продължаване на тази дейност. Но първоначалното ограничаване на санкцията единствено до лишаване от право на местожителст-

во в столицата и окръжните градове не е могло да реши поставената задача. Като резултат през 1968 г. е въведена новата юридическа формула, с което на практика социалният обхват на наказанието е максимално разширен. На съда е предоставено суверенното решение на въпроса: кое трябва да бъде населеното място, от което осъденият ще бъде лишен, от гледна точка на оказаното отрицателно въздействие и нуждата за преодоляване му в бъдеще.

Третият въпрос е: дали в действителност не сме свидетели на един важен политически преход в самия доминиращ принцип на социалистическото наказание; преход от законова санкция към мерки за сигурност, от изправително затваряне към постоянен надзор, от лишаване от свобода към задължително заселване. Накратко, дали „прогресивното хуманизиране на наказанието“ не прикрива един друг процес, свързан с ускорено възникване на нова система за социална сигурност, която има за цел да осигури тоталния контрол върху осъдените индивиди. Тази система от мерки за сигурност не се покрива нито със затворническата институция („лишаване от свобода“, където осъденият е под надзора на специализиран персонал), нито с държавните предприятия и учреждения („поправителен труд“, където той е под надзора на другарския колектив), нито със санкциите от имуществен и финансов порядък („конфискация“ и „глоба“, които имат важно, но еднократно значение). За това свидетелства единственото ново наказание, кодифицирано в закона през 1968 г.: задължително заселване, което може да бъде налагано както самостоятелно, така и да следва лишаването от свобода. При него на преден план са поставени и превантивният характер, и възпитателната насоченост: да се ограничи възможността на осъдения да извършва нови престъпления, да се въздейства възпитателно върху него и да се подготви преходът му към пълна свобода. Въпросното наказание се състои в лишаване от право „затворникът“ да напуска определено населено място без разрешение на Народната милиция за срок от 1 до 3, а при опасен рецидив — до 5 години. Задържането на осъдените в тяхното „местоживееие“ е гарантирано както чрез „правото“ на милицията при всяко отклонение по принудителен ред веднага да ги връща, така и чрез наказателната отговорност, установена за това престъпление: който самоволно напусне мястото, в което изтърпява присъдата задължително заселване, се наказва с лишаване от свобода до 1 година. Накратко, това наказание има за цел постоянно да държи осъдения в онова населено място, където съдът смята, че неговото пребиваване е най-безопасно от гледна точка извършване на нови престъпления и оказване на разложително влияние, следователно да се създаде възможност за постоянен надзор върху неговото поведение и за своевременно предотвратяване на противообществени прояви. Наред с това чрез принудителното включване в общественополезен труд и организирана възпи-

тателна работа се цели постепенното му изграждане като истински гражданин на социалистическото общество. Осъдените на задължително заселване могат да бъдат предсрочно освободени от изтърпяване на останалата част от наказанието, ако с примерно поведение и честно отношение към труда докажат, че вече са се поправили.

Казусът „опасен рецидив“: пределно интензифициране на наказанието

Изходна хипотеза: рецидивната престъпност е най-важният и неразрешим проблем на наказателната система на класическия социализъм. В подкрепа на въпросното допускане свидетелства вътрешната несъизмеримост в законодателните логики на Наказателните кодекси от 1956 и 1968 г.

Кодексът от 1956 г. съдържа една недиференцирана норма относно рецидива: когато едно лице извърши престъпление, след като е осъдено с присъда за друго, наложените наказания се изтърпяват поотделно. Подобна логика можем да открием и през 1968 г.: когато едно лице извърши престъпление, след като е осъдено за друго, но преди да е завършило изпълнението на наказанието, съдът присъединява към неизтърпяното наказание изцяло или отчасти втората присъда.

Но въпросното продължение е само формално, защото Кодексът от 1968 г. съдържа две ключови категории, при които рецидивът е основание за значително по-тежко квалифициране на деянието. Най-напред, понятието „повторност“: предвиденото наказание за престъпление, извършено повторно, се налага, ако деецът е извършил престъпление, след като е бил осъден с влязла в сила присъда за друго такова. Очевидно е, че тук става дума именно за специален рецидив, при който второто деяние е еднородно с първото. Казусът повторност квалифицира 13 вида престъпления: аборт; отказ от лекуване на венерическа болест; изоставяне на семейството; неизпълнение на задължение за издръжка; кражба, измама и вещно укривателство на обществени или лични вещи; спекулация; подкуп; кражба на моторно превозно средство. Липсва повторност, ако новото престъпление е извършено, когато са изтекли 5 години от изтърпяване на наказанието по предходната присъда. При повторност на престъплението се предвижда по-тежко наказание със специален минимум и завишен максимум. Например, за кражба на обществени вещи наказанието е лишаване от свобода до 8 години, а за кражба на лични вещи — до 3 години. При повторно извършване на същите престъпления, в първия случай, е от 1 до 10 години, а във втория — от 1 до 6 години. Съдът може да постанови и задължително заселване. Подобно е положението и при измамата — при първо извършване,

наказанието е до 6 години лишаване от свобода, а при повторно — от 1 до 8 години.

Но много по-важна е категорията „опасен рецидив“: в Кодекса от 1968 г. той представлява именно онази проява на рецидивната престъпност, която разкрива най-висока специфична обществена опасност, поради което изисква значително по-строг наказателен режим. Предвидените по-тежки наказания за престъпления, представляващи опасен рецидив, се налагат, когато деецът: а) извърши престъплението, след като е бил осъждан за такова или за друго тежко умишлено престъпление; б) извърши престъплението, след като е бил осъждан два или повече пъти на лишаване от свобода за умишлени престъпления от общ характер; или в) системно извършва престъпления от съответния вид, след като е бил вече осъждан на лишаване от свобода за такова или друго подобно престъпление. Допълнената през 1975 г. алинея диференцира двете категории: когато за дадено престъпление са предвидени едновременно състави за повторно извършване и за опасен рецидив и деянието осъществява признаците на двата състава, прилага се разпоредбата за опасния рецидив. Тези строги правила не се прилагат, ако са изтекли 5 години от изтърпяване на наказанието по предишните присъди. Казусът опасен рецидив е кодифициран в 14 специални състава, квалифициращи 8 вида престъпления: умишлено убийство; умишлена тежка телесна повреда; умишлена средна телесна повреда; изнасилване; грабеж на обществени и на лични вещи; длъжностно присвояване; измама относно обществена и лична собственост; дръзко хулиганство.

И така, социалистическият законодател е създал фигурата „опасен рецидив“, за да свърже с нея един специфизиран наказателен режим, необходим за по-ефикасна борба с рецидивната престъпност. Неговите особености са: а) във всички случаи на опасен рецидив нормите предвиждат висок размер лишаване от свобода, и то винаги със специален минимум. Например, ако наказанието за умишлено убийство е от 10 до 20 години, то при опасен рецидив е от 15 до 20 или смърт; б) при опасен рецидив винаги се налага кумулативно и задължително заселване, което може да бъде до 5 години, докато в обикновения случай е от 1 до 3 години. Така се обезпечава един преходен период на контролирана свобода и постоянен надзор за затвърждаване на постигнатите резултати по време на лишаването от свобода; в) ако престъплението, представляващо опасен рецидив, е извършено преди да завърши изпълнението на предходната присъда, не може да има смекчаване — новото наказание се добавя изцяло към неизтърпяното; г) намалението на наказанието при възстановяване на вещите от кражби и присвоявания не се прилага, когато се отнася до опасен рецидив; д) първоначалният режим на лишаване от свобода за опасните рецидивисти е строг,

а ако те представляват голяма обществена опасност — усилено строг; е) ако осъденият за опасен рецидив системно се отклонява от общественополезен труд или извърши повече от две тежки нарушения на реда в затвора, съдът може да отмени зачитането на работните дни; ж) по отношение на осъдените за опасен рецидив е забранено предсрочно освобождаване; з) при опасен рецидив е изключено и действието на реабилитация за престъпленията по предходните присъди.

Налице е пълно сливане на опасност и рецидив: понятието опасен рецидив е кодифицирано като съдебен инструмент не за индивидуализиране на наказанието, а за квалифициране на криминалния субект. Следователно, въпросното понятие не визира конкретно престъпление, колкото тежко и вредно да е то, а представлява квалификация на самия престъпник, като е способно да промени размера на присъдата: съдията може да постанови или максимално възможното, или двойно наказание. Казусът опасен рецидив е пределно интензифициране на наказанието: ако за кражба на обществено имущество законът предвижда лишаване от свобода до 8 години, то повторното ѝ извършване се санкционира от 1 до 10 години, а ако кражбата е опасен рецидив, наказанието е от 3 до 15 години.

Но по какво в действителност се различават нарушителят на закона и опасният рецидивист? Отговорът на този важен въпрос ще покаже как в реалната наказателна практика се конституира идентичността на криминалния субект. Според Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г. рецидивисти са осъжданите два или повече пъти на лишаване от свобода за умислени престъпления, ако вече са изтърпявали това наказание. Не са рецидивисти осъдените за престъпление, извършено: а) 5 или повече години след изтърпяване на предишното наказание — ако преди са осъждани само един път; б) 10 или повече години след изтърпяване на последното наказание — ако преди са осъждани два или повече пъти.

Първо, рецидивистът се различава от нарушителя чрез факта, че за характеризирането му е подходящо не толкова извършеното от него престъпление, колкото целият му минал и настоящ живот. Наказателното разследване на въпросния престъпник трябва да стигне не само до конкретните обстоятелства, но и до обобщените причини за неговите престъпления; да ги търси в историята на живота му от тройната гледна точка на предзададеност, на социално положение и на семейното възпитание. И то, за да разпознае и констатира опасните склонности на първата, неприятните предразположения на втората и лошите предшестваци прояви на третата. Зад нарушителя на закона, комуто правото и съдът могат да вменят наказателна отговорност за едно престъпление, постепенно се очертава особен престъпен характер. Резултатът: въз основа на практическа необходимост

една психологическа причинност за криминалността ще дублира юридическото определяне на вината. Налице е обръщане: всяка психологическа причина, която, като детерминиращ механизъм, може единствено да намали отговорността, белязва престъпния субект като все по-опасен и изискващ все по-строги мерки. И то в степента, в която наказателното разследване на биографията на престъпника ще успее да дублира юридическия анализ на намерението и обстоятелствата при съденето на престъплението. Точно тук се конституира и понятието опасен рецидивист, което позволява да се установи причинна мрежа в мащаба на една цялостна биография и да се постави присъда за ново коригиране и реадaptация.

Второ, рецидивистът се разграничава от нарушителя по факта, че той не е само извършителят на своето противозаконно деяние; извършител, който е наказателно отговорен в резултат на определени критерии за свободна и съзнателна воля, но и по това, че е свързан с престъплението си чрез цял сноп от сложни нишки: инстинкти, желания, тенденции, характер, личност. Но не става дума за отношението на елементарна прилика или проста аналогия, за едно отношение на хомогенно извършителство между субекта и деянието, а за изначалното сродство на криминалния субект с неговото престъпление. По този начин е конструирана една познавателна обективност, при която рецидивистът се подчинява едновременно на естествена и на девиантна типология. Престъпността — това патологично отклонение на човешкия вид би могло да се анализира чрез болестните синдроми и да се специфицира не като функция на закона, а на правилата за поведение и възможно отклонение. Налице е позитивно познание за престъпните субекти и техните видове, което е твърде различно от юридическото квалифициране на престъпленията и техните обстоятелства.

Трето, рецидивистът се различава от нарушителя и по факта, че именно той е непоправимият престъпник. Принципът на модулиране на наказанието изисква то да се променя в хода на неговото изтърпяване най-вече според индивидуалността на осъдения, и следователно според постигнатите положителни резултати. Но при този криминален субект почти никога не се наблюдават прояви на позитивен напредък, на постепенно коригиране и ускорено превъзпитание. От гледна точка на целите на социалистическото право обаче, той — както всички лишени от свобода — е индивид, който трябва да бъде поправен. Следователно, рецидивистът е онзи, който трябва да бъде поправен, след като всички наказателни методи, процедури и мерки, чрез които вече са се опитвали да го поправят, са се оказали неуспешни. Онова, което дефинира неговата идентичност; онова, което го превръща в субект, подлежащ на цялостно коригиране, е, че той е непоправим. От друга страна, този непоправим престъпник изисква покрай себе си известен брой

специфични властови намеси, известен брой свръх-интервенции по отношение на стандартните наказателни техники; т.е. една нова изправителна технология, нова свръх-корекция. Именно около фигурата на рецидивиста, който трябва да бъде превъзпитан, правото установява постоянна игра между непоправимост и поправимост. Очертава се една непрекъсната ос на непоправимата поправимост, която конституира идентичността на криминалния субект. По този начин, чрез безкрайната игра на непоправимата поправимост, наказателната власт постоянно усилва сама себе си и конструира възможности за изграждане на нови коригиращи технологии.

Да обобщим. Несъмнено релевантният субект на социалистическото право е нарушителят на закона, „свободно“ избрал да извърши престъпление и да понесе наложеното му наказание. Докато идентичността на рецидивиста, конструирана в наказателната практика е принципно различна; тя е неразделима цялост от три елемента: криминално биографично единство; концентрирано ядро на социална опасност; представител на един тип човешка аномалия. В неговата фигура постепенно са се насложили биография и престъпление, опасност и аномалия, криминалност и патология. На този фон става разбираем социалистическият лозунг, че правилната и ефикасна борба с рецидивната престъпност „трябва да се ръководи от новия хуманен и оптимистичен принцип: няма непоправими, а има само още непоправени престъпници“ (Каракашев 1970: 192).

Непълнолетните: възпитателен надзор и мерки за въздействие

Основна теза: класическият социализъм е успял да изгради една възпитателна инфранаказателност на простъпката, която само на пръв поглед е историческо продължение на социалното действие на правото. Обратно, тази инфранаказателна система поставя под контрол едно пространство, покрито частично или спорадично, но никога напълно от законите, където биват санкционирани множество постъпки, които избягват на наказателната власт. Нещо повече, социалистическото общество е изградило непрекъсваема верига от квазиюримически институции, които тотално обхващат детството именно чрез „кодифициране“ на противообществените прояви на малолетните. И ако на единия полюс на наказателната намеса се намира рецидивната престъпност, то на другия, в точката на наказателното възпитание, стои детската престъпност. Но социалната връзка между тях е конструирана: между детска и рецидивна престъпност е установен един строг континуум, който започва с възпитателно въздействие върху простъпката и

завършва с наказателно санкциониране на престъплението. Той свързва в полувидима мрежа полицейската, съдебната и затворническата институция с всички форми и методи за контрол, които имат за прицелна точка противобществените прояви на малолетните и които са историческата оригиналност на класическия социализъм: специализирани комисии, детски педагогически стаи, трудово-възпитателни училища, училища-интернати, домове за временно настаняване, поправителни домове.

Да докажем тезата: според Закона за борба против детската престъпност от 1958 г., комунистическото възпитание е основният метод за изкореняване на различните нарушения на правния ред и отклонения от правилното развитие на малолетните. Целта: една разгърната система от превантивни и възпитателни мерки, упражнявана от държавните и обществените органи, трябва да създаде условия за предпазване на децата от изпадане в престъпност. Следователно, социалистическата стратегия е първо да се предпазва и възпитава, а едва след това — наказва.

Законът за борба срещу противобществените прояви на малолетните и непълнолетните от 1961 г. акцентира върху решаващото значение на превенцията и ролята на обществеността при нейното осъществяване. Той има за основна цел предотвратяването на различните форми на престъпност, нарушенията на правния ред и отклоненията в правилното развитие на подрастващите, за да бъдат те възпитани като предани социалистически граждани. За нейното практическо осъществяване се създават специализирани комисии, детски педагогически стаи, трудово-възпитателни училища и домове за временно настаняване.

Каква е реалната „юрисдикция“ на специализираните комисии? Първо, те разглеждат простъпките на малолетните, които са извършили общественноопасни деяния, които не са престъпления, както и прояви на сериозно отклонение от правилното възпитание. На второ място се намират простъпките на непълнолетните, извършили престъпления, когато са освободени от наказателна отговорност. Трето: простъпки на непълнолетни, извършили други правонарушения, за които се налага възпитателна мярка: най-вече дребно хулиганство. Накрая, обсъждат простъпките на непълнолетни, извършили противобществени прояви, които сочат сериозно отклонение от правилното развитие: неморален и паразитен начин на живот, бягство от семейството, безделие, скитничество и просия. Ето кое в действителност изгражда референтното поле на въпросната възпитателна инфранаказателност: тя покрива едно безкрайно пространство на детското поведение, от отклонението през простъпката до престъплението; тя е всекидневна юрисдикция на безделието, лошата постъпка и неправилното развитие. Накратко, системата от превантивни санкции спрямо подрастващия, макар и свързана в единия край с юридическото определяне на наказание-

то, функционира на подзаконово ниво. И така, комисиите могат да налагат следните възпитателни мерки: мъмрене; задължително извинение; предупреждение; предаване на родителите за полагане на особени грижи; поставяне под възпитателен надзор на трудов колектив; поставяне под надзор на обществен възпитател; задължаване да се отстрани причинената вреда; задължаване да се извърши общественополезна дейност; настаняване в трудово-възпитателно училище. Според характера на проявата и поведението на виновния могат да бъдат приложени едновременно две допълващи се санкции. Налице е нарастваща строгост във възпитателната йерархия на инфранаказателните мерки: настаняването в Трудово-възпитателно училище се прилага само след всеотпадна преценка, когато се установи, че извършителят на тежка противообществена проява не може да бъде превъзпитан с други средства и трябва да бъде изолиран от семейната среда и приятелското обкръжение.

Детските педагогически стаи са специализирани органи, които се занимават с подрастващите, отклонили се от правилния път на развитие. Те издирват малолетните, които са извършили правонарушения, застрашени са да го направят или живеят в неблагоприятни условия; изследват конкретните причини, поради които те извършват противообществени прояви; предприемат мерки за тяхното отстраняване или ограничаване; изучават индивидуалните качества на всеки подрастващ; вземат решения за пряко въздействие и подобряване на условията за възпитание; регистрират онези, които не учат и не работят, водят паразитен начин на живот или системно извършват простъпки; в чиято семейна среда или близко другарско обкръжение има криминално или аморално проявени лица; издирват семействата, в които обстановката влияе отрицателно върху развитието на децата, и помагат на родителите да ги възпитават правилно.

Трудово-възпитателни училища имат за задача да приемат подрастващите, за които обикновените мерки не представляват ефикасно средство за отклоняване от опасните им склонности или за изваждането им от неблагоприятната среда, в която живеят. Те са заведения за задължително обучение и комунистическо възпитание: осигуряват основно образование и професионална квалификация; дават системни знания и трудови умения; възпитават на съзнателна дисциплина, другарска взаимопомощ и чувство на отговорност; приучват към спазване законите и опазване на собствеността; съдействат за всеотпадна подготовка на учениците като предани социалистически граждани. Във всяко училище има особени правила за реда: учениците нямат право да излизат без разрешение; при излизане се придружават от учител или възпитател; осигурява се постоянен денонощен надзор; активно участват в общественополезен труд; в извънкласните мероприятия се включват всички ученици; възпитателната работа съчетава убеждението и

принуждението; колективът отговаря за всеки възпитаник, а той отговаря пред колектива. Ученик, който нарушава режима, се наказва с: лишаване от участие в културно или спортно мероприятие; лишаване от право на свиждане до 1 месец; лишаване от право да получава колетни пратки до 1 месец; извънредно дежурство за поддържане на чистотата до 3 дни; предложение за преместване в училище със строг режим.

В Трудово-възпитателните училища със строг режим има въоръжена охрана, която следи за спазването на реда. В тях се настаняват ученици, които системно нарушават режима, извършват тежки простъпки и не желаят да учат и работят. Престоят на ученика е най-малко 3 месеца. Когато той докаже, че спазва режима, се връща в училището, което го е изпратило. Ученик, повторно настанен в училище със строг режим, остава в него до крайния срок на престоя му. Тук малолетните всекидневно полагат по 2 часа общественополезен труд. На учениците не се разрешава домашен отпуск и излизане без придружител. При неподчинение, буйство или за предотвратяване на опасни деяния, ученикът може да бъде изолиран в специално помещение, където се държи под наблюдение. Тази мярка се прилага само в краен случай и не може да трае повече от 3 денонощия. Изолираният не посещава учебни занятия, а всеки ден извършва по 6 часа физическа работа.

В Домовете за временно настаняване се задържат малолетни и непълнолетни, на които не може да се установи местоживеенето; заловени в скитничество или просия; самоволно напуснали заведения за задължително възпитание; извършили противообществена проява или изпаднали в състояние на безнадзорност. На задържаните се забранява: да напускат дома без разрешение; да внасят и държат забранени предмети; да продават, купуват, даряват и разменят вещите си; да употребяват спиртни напитки и да пушат; да играят на забранени игри. В домовете се налагат дисциплинарите наказания: предупреждение; мърене; изолиране до 3 денонощия в самостоятелна стая. За примерно поведение, задържаните могат да бъдат поощрявани с благодарност и с предметни награди. По изключение може да им бъде разрешен отпуск извън дома за срок от 3 денонощия.

Според Наказателния кодекс от 1968 г., наказанието на непълнолетните се налага с цел те да бъдат превъзпитани и подготвени за общественополезен труд. По отношение на непълнолетен, извършил поради увлечение или лекомислие престъпление, което не представлява голяма обществена опасност, съдът може да реши да не бъде наказван. Когато е предвидено лишаване от свобода по-малко от 1 година, той се освобождава от изтърпяването, като му се налага възпитателна мярка. Нещо повече, съдът може да постанови всяко едно от изправителните средства за въздействие: когато нецелесъобразността на настаняването в Трудово-възпитателно училище

стане очевидна, той може и след присъдата да го замени. Налице е гъвкава система на преминаване от законова санкция към възпитателна мярка; между наказуемост на престъплението и инфранаказателност на простъпката е конструирана системна връзка, която прави легитимен прехода между наказание и възпитание; те функционират неразлично в единния режим на поправянето.

Законът за изпълнение на наказанията от 1969 г. посочва, че непълнолетните изтърпяват своето лишаване от свобода в Поправителен дом, където са подчинени на едно всеобхватно и интензивно възпитателно въздействие. Първоначално на всеки осъден се определя общ режим. Той може да бъде заменен със строг спрямо непълнолетен, който е извършил бягство или друго умишлено престъпление, грубо нарушава вътрешния ред, системно се отклонява от общественополезен труд или оказва отрицателно влияние върху останалите. При добро поведение и положително отношение към труда и ученето след изтичане на не по-малко от 2 месеца строгият режим може да бъде заменен с общ. Непълнолетните на общ режим се настаняват в помещения, които се заключават само през нощта; имат право на 2 свиждания и на 2 хранителни пратки; могат да разполагат с 6 лв. на месец. Поставените на строг режим се изолират в постоянно заключени помещения; в района се движат само организирано, придружавани от отряден началник; имат право на 1 свиждане и на 1 хранителна пратка; могат да разполагат с 4 лв. Свижданията и за двата режима траят 1 час, престоят на открито е най-малко 2 часа. Правото на кореспонденция е неограничено. Професионалната подготовка и участието в труда са задължителни.

В Поправителния дом се налагат следните дисциплинарни наказания: бележка с предупреждение; мъмрене; извънредно дежурство за поддържане на чистота — за срок до 3 дни; лишаване от право на свиждане — до 1 месец; намаляване на сумите за лични разходи до 50% — до 1 месец; лишаване от право на хранителни пратки — до 1 месец; лишаване от участие в културно или спортно мероприятие; изолиране в наказателна килия с или без извеждане на работа и училище — до 5 за общия и до 10 денонощия за строгия режим. Спрямо непълнолетните не се прилагат засилените предпазни мерки: белезници, усмирителен пояс, химически вещества, гумени палки и изолиране в килия за срок от 2 месеца, освен при посегателство върху човешки живот. След навършване на пълнолетие те се преместват в затвор. Съдът може предсрочно да освободи непълнолетния, ако се е поправил, след като е изтърпял не по-малко от една трета от наложеното му наказание. По време на изпитателния срок, той задължително възлага организирането на постоянния надзор и възпитателните грижи на съответната специализирана комисия.

Другарският съд: завършена и строга инфранаказателна практика

И така, три са ключовите елемента, които демонстрират социалната логика на функциониране на възпитателната инфранаказателност на простъпката. Първо, конституирането на едно ново понятие, непознато до този исторически период на социалистическото право: противообществена проява. Разбира се, въпросното понятие е свързано с юридическото понятие за престъпление (например, дръзкото хулиганство е престъпление, докато дребното — противообществена проява), но заедно с това то обхваща много по-широко референтно поле, което се изгражда не от противозаконни деяния, а от всекидневни простъпки. Второ, на тази основа става възможна легитимната трансформация на наказателната отговорност на виновния субект в обществена. Никак не е случайно, че дори законът дефинира този процес. Кодексът от 1968 г. предвижда четири възможности за освобождаване от наказание: с предаване на обществено поръчителство; с налагане на мерки за обществено въздействие; с прилагане на възпитателни мерки; с налагане на административно наказание. Именно тези обществени мерки са поправителните средства, използвани в и от възпитателната инфранаказателност на простъпката. Трето, възникването на другарските съдилища само на пръв поглед представлява юридическо продължение или умалено копие на съдебната институция. Точно обратното: макар и свързан нормативно и процедурно с наказателното правосъдие, другарският съд има особена суверенна власт; той бележи важния за класическия социализъм преход от наказателен към обществен съд, където с мерки за възпитателно въздействие се санкционират не престъпления, а противообществени прояви.

Първо, какво представлява една противообществена проява? Престъплението и проявата са деяния, които се характеризират с особено материално съдържание — обществена вредност. Част от вредните деяния обаче са и обществено опасни; те са обект на регулиране на правото. Правонарушението е по-обща категория от престъплението, тъй като то обединява логически всички противоправни действия. Противообществената проява е още по-обща категория; тя е всяко вредно деяние, което уврежда или застрашава с увреждане обществените отношения. В широкия смисъл на тази „научна“ категория попадат и правонарушенията, и престъпленията, но разглеждани не от юридическата, а откъм моралната им страна. Понятието противообществена проява обаче има и тесен смисъл: това са обществено вредните деяния, които не са обект на правна принуда, а на регулиране само от морални норми. То притежава свойствата: деяние, вредност, аморал-

ност, вина и възможност за приложение на обществена санкция. Дефиниция: „противообществената проява е вредно за социализма аморално деяние, подлежащо на мерки за обществено въздействие и възпитание, което е извършено виновно“ (Манчев 1967: 29).

Второ, как се реализира взаимният преход между наказателна и обществена отговорност? Най-напред чрез института на общественото поръчителство, по силата на който едно съдебно дело може да бъде прекратено, а виновният субект предаден на обществена организация или трудов колектив за превъзпитание. Задължителните условия са: за извършеното престъпление законът да предвижда лишаване от свобода до 1 година; да не са настъпили значителни общественоопасни последици; деецът да не представлява голяма обществена опасност; целите на наказанието да могат да бъдат постигнати именно по този начин. На обществено поръчителство не може да бъде предаден подсъдим, който вече е осъждан или освободен чрез тази процедура. Ако той не оправдае доверието на съда, като не изпълнява добросъвестно трудовите си задължения, нарушава правилата на социалистическото общежитие или напусне самоволно работното си място, наказателното преследване се възобновява.

Следващата възможност е освобождаване от наказателна отговорност с налагане на мерки за обществено въздействие от другарски съд. Тя може да бъде реализирана за престъпленията: обида или лека телесна повреда без разстройство на здравето, извършени в трудовия колектив от един негов член спрямо друг; клевета, извършена в колектива от негов член спрямо друг член; дребна кражба, присвояване или обсебване на обществено или лично имущество, както и за дребни прояви на самоуправство, когато деецът и пострадалият са членове на общ колектив; други малозначителни престъпления, за които законът предвижда лишаване от свобода до 1 година, ако съдът с оглед на характера на деянието и личността на дееца намери, че може да бъде поправен чрез мерки за обществено въздействие. Наказателната отговорност не отпада при отказ на лицето да се яви при повторно призоваване пред другарския съд, или ако то не може да се поправи чрез възпитателно въздействие.

Специална възможност е предвидена за непълнолетните: освобождаване от наказателна отговорност с прилагане на възпитателни мерки. По отношение на непълнолетен, извършил поради увлечение или лекомислие престъпление, което не представлява голяма обществена опасност, прокурорът може да прекрати предварителното разследване, а съдът да реши да не бъде наказван, ако спрямо него успешно могат да се приложат възпитателни мерки. В тези случаи съдът може сам да наложи подходящата възпитателна мярка, а прокурорът да постанови настаняване в Трудово-възпитателно училище.

Накрая е налице и възможност за освобождаване от наказателна отговорност с налагане на административното наказание глоба от 100 000 лева. Условието са: за извършеното престъпление се предвижда лишаване от свобода до 1 година; децът не представлява голяма обществена опасност; целите на наказанието могат да бъдат постигнати по този начин. Не може да бъде освободено лице, което вече е осъждано или тази възможност е била реализирана. При наличие на предпоставки за различни видове освобождаване, съдът решава дали лицето да бъде предадено за обществено поръчителство, или на другарски съд, или да му наложи административна санкция.

Трето: какво представлява другарският съд, който се намира в самия център на възпитателната инфранаказателност на простъпката? Другарските съдилища са самостоятелни органи за борба с противообществените прояви, които осъществяват профилактична и възпитателна дейност. Методи, които те използват, са: създаване на обществена нетърпимост към нарушенията на правилата на социалистическото общежитие; възпитаване на гражданите единствено по пътя на личното убеждение и общественото въздействие; разкриване, санкциониране и предотвратяване на противообществените прояви. Тяхната основна задача е да организират, ръководят и реализират огромното възпитателно въздействие, което оказва публичното осъждане пред трудовия колектив върху съзнанието на всички граждани.

Другарският съд разглежда дела за нарушения на трудовата дисциплина (отсъствия, закъснения и бягства; отказ или неизпълнение на работа; некултурно отношение); за нарушения на техническата безопасност и хигиената на труда; за безделничество, отклонение от общественополезен труд, паразитен начин на живот, пианство и други противообществени прояви; за неизпълнение задълженията към семейството, възпитанието и издръжката на децата; за неспазване правилата по стопанисване на жилищни помещения и комунални съоръжения; за нарушение на реда в жилищата, незаплащане на наем или на такси за услуги; за маловажни нарушения по горското, селското, ловното и рибното стопанство; за незаконно използване и небрежно отношение към държавното или общественото имущество; за обида, клеветата и лека телесна повреда, които се преследват по тъжба на пострадалия; за дребни кражби, присвоявания и разпилявания на имущество; за дребни прояви на хулиганство, самоуправство и спекула; за други малозначителни престъпления, които не представляват повишена обществена опасност и за които законът предвижда лишаване от свобода до 1 година.

Нека да разгледаме мерките за обществено въздействие, които другарският съд налага; мерки, които изискват не наказателна, а обществена отговорност и санкционират не престъпления, а противообществени прояви; и които изграждат една подзаконова всекидневна наказуемост, една

възпитателна инфранаказателност на простъпката. Ето разделителните линии: мерките за обществено въздействие не са наказания, а санкции за морални нарушения, които нанасят вреда на обществото. Те трябва да упражняват морално въздействие за осъзнаване на грешката, нейното поправяне и предотвратяване в бъдеще. Но мерките за обществено въздействие не са административни наказания. Те не са форма на държавна принуда, а обществени санкции, които се налагат за противообществени прояви. Накрая, мерките не са дисциплинарни наказания, защото изискват обществена отговорност. И изцяло са подчинени на задачата на другарските съдилища, която има строго възпитателен и профилактичен характер. Социалистическият законодател е имал една цел: всяка от мерките трябва да съдейства за предотвратяването на противообществените прояви и за възпитанието на гражданите в комунистически дух.

И така, другарският съд може да се ограничи само с публично разглеждане на делото или да приложи една от мерките за обществено въздействие: да задължи виновния да се извини пред пострадалия или колектива; другарско предупреждение; обществено мъмрене; обществено порицание; глоба до 10 лв.; предложение пред ръководителя на предприятието или организацията за преместване на нарушителя на по-ниско платена работа за срок до 3 месеца, за понижаване в длъжност или за уволнение от работа; предложение до народния съд за освобождаване на жилището поради невъзможност за съвместно живеене, лошо стопанисване или неплащане на наема; да задължи осъдения със свой труд да поправи причинената вреда.

Когато другарският съд се убеди, че самото разглеждане на делото е оказало необходимото възпитателно и предупредително въздействие върху нарушителя, той може да го приключи. В противен случай налага една от мерките за обществено въздействие. Адвокатска защита не се допуска. Привлеченият към обществена отговорност трябва да се яви лично и да осъществи сам правото си на защита пред обвинението. Решенията на другарските съдилища са окончателни по всяко дело и са валидни за всички държавни органи. Те подлежат на незабавно изпълнение след публичното им произнасяне. Изключение може да се направи само при налагане на мерките: възстановяване на вредите, глоба и поправяне на вредите със свой труд.

Решението на другарския съд задължително се съобщава в организациите по месторабота и местоживеене на осъдения за довеждане до-знание на колектива. То има сила в продължение на 1 година от произнасянето му. Съдът може и преди изтичането на срока да снесе наложеното другарско предупреждение, обществено мъмрене или обществено порицание. Предсрочното прекъсване на тези мерки за обществено въздействие се прави, само ако лицето е осъзнало грешката си и показва данни, че се е поправило.

Реабилитацията публично се оповестява по месторабота и местоживеенето на осъдения; тя има огромно възпитателно значение и поради това е необходимо колективът да следи за последвалите промени в неговото поведение.

Но както единодушно заявяват социалистическите юристи, „с изпълнение на решението не приключва грижата за поправянето на лицето, на което е наложена мярка за обществено въздействие. Както другарският съд, така и обществените организации са длъжни да полагат особени грижи за поправянето на виновния, да следят развитието на неговото поведение, да му помогнат да разбере правилно възпитателната мярка, да се отнесе критично към миналото си, да изживее капиталистическите отживелици, да намери сигурен и пряк път към колектива, да се приобщи към общите трудови задачи и съвместния бит, да почувства другарската грижа и помощ за преодоляване на трудностите в работата и личния си живот. Само така делото на другарският съд ще бъде извършено докрай и „грижата за човека ще се разгърне с необходимата пълнота, сила и убедителност“ (Павлов 1964: 271).

Това заключително и обобщаващо твърдение е важен пример за постоянния надзор, който цялата социалистическа общественост трябва да упражнява върху осъдения от другарски съд; в действителност, постоянен надзор върху освободения от съда, тъй като неговото решение вече е било изпълнено, а възпитателната мярка — наложена.

Затворът: лишаване от свобода или идеологическо преобразуване на осъдените

Затворът — място за изпълнение на наказанието и апарат за ресоциализиране; наказателното задържане обхваща и лишаването от свобода, и идеологическото преобразуване на индивидите. Следователно, затворът не е просто продължение на законодателната и съдебната институция, които са му делегирали правото да бъде лишаване от свобода; той винаги е натварен с изправително допълнение. На свой ред, социалистическото право може да функционира ефикасно, само ако затворът е цялостно начинание по поправянето на осъдените. И ако юридическият принцип на задържането наистина е лишаване от свобода — чистата същност на затварянето, то затворът бива оправдаван единствено чрез своите резултати на превъзпитание.

Първо, каква е социалистическата доктрина за особеностите на лишаването от свобода? Това наказание е социално оправдано: когато е необходимо осъденият да бъде лишен от възможността да извършва други

престъпления; когато трябва да се окаже силно предупредително въздействие върху него и неустойчивите членове на обществото; когато се налага той да бъде подложен на системно и организирано възпитателно въздействие при специално създадени условия. Ако липсва поне една от тези обществени необходиминости, лишаването от свобода, макар и да е заслужено и справедливо, е социално неоправдано, тъй като целите на наказанието могат да бъдат реализирани чрез по-леки възпитателни мерки.

Второ, с какво социалистическото затваряне надхвърля простото лишаване от свобода? Най-напред, затворът трябва да бъде един тотализиращ, диференциращ и индивидуализиращ апарат. Тотализиращ, защото трябва да обхваща всички аспекти на личността на осъдения, с неговата идеологическа, физическа и психическа промяна, със способността му за труд и образование, с всекидневното му поведение, с моралната му нагласа, с неговите предразположения. Диференциращ, защото трябва да заличава вредните последици, до които води чрез събиране заедно на различни категории осъдени: той не може да ги превръща в някакво еднородно и сдружено престъпно население. Индивидуализиращ, защото се основава на принципа на изолиране на престъпния субект от външния свят, от всичко, което е мотивирало престъплението, от съучастията, които са го улеснили, и от средата, която го е формирала. Но социалистическият затвор се стреми да стане и инструмент за модулиране на наказанието. Правилната продължителност на лишаването от свобода трябва да варира не толкова според тежестта на престъплението, а успоредно с конкретното развитие на наказанието. Защото тъкмо резултатите от затварянето ще определят неговите задължителни етапи, временни утежнявания, последователни облекчавания. Накратко, условията за изтърпяване на наказанието трябва да се изменят в зависимост от промените в личността на осъдения. Ако спрямо закона затварянето може би наистина е лишаване от свобода, то вкарването в затвор, което го осигурява, съдържа един проект за видоизменяне на индивидите.

Налице са седем принципа, чрез които съществува социалистическият затвор, но и един метапринцип, който ги подчинява: политико-възпитателната работа.

Принцип на коригирането: наказателното задържане има за същностна функция преобразуването на поведението на индивидите. Режимът в затвора е ключовото средство за поправяне на задържаните, но е и елемент от лишаването от свобода. Следователно, той играе двойна роля: наказва и възпитава. Репресивната страна се изразява в ограниченията на правния статут на осъдените. Възпитателното въздействие се постига чрез два вида средства за поддържането на реда и дисциплината. Поощренията в затвора са: публична похвала; извънредно свиждане, допълнително писмо или хра-

нителна пратка; увеличаване на времето за престой на открито; увеличаване на сумите за лични нужди за 1 месец; парични и предметни награди; извънреден домашен отпуск — до 5 денонощия. Наказанията са: бележка с предупреждение; мъмрене; извънредно дежурство по чистотата — до 7 дни; лишаване от право на културни или спортни мероприятия за 1 месец; намаляване сумите за лични нужди за 1 месец; лишаване от право на кореспонденция за 3 месеца; лишаване от право на хранителни пратки за 3 месеца; лишаване от право на свиждане за 3 месеца; изолиране в наказателна килия с излизане на работа — до 14 денонощия; изолиране в наказателна килия без излизане на работа — до 14 денонощия.

Принцип на класифицирането: осъдените трябва да бъдат изолирани според наказателната тежест на престъплението, но преди всичко според тяхната възраст и предразположения, според използваните поправителни техники, според фазите на преобразуването и настъпилите промени в личността. Диференцираното затваряне цели да ограничи негативните страни на лишаването от свобода и да създаде оптимални условия за възпитателна ефективност. Оттук и диференциацията на местата за лишаване от свобода: затвори за рецидивисти, за жени, за осъдени за престъпления против Народната република и за останалите осъдени; поправителни домове за непълнолетни момчета и момичета; трудово-поправителни общежития от закрит, полуотрит и открит тип. Разликите са в категориите затворници, които се настаняват в тях, в степента на изолация и в ограниченията на правния статут. Но и диференцирано задържане на осъдените вътре в затворите според вида режим: лек, общ, строг и усилено строг. В затворите за рецидивисти няма лек режим, но се прилага специален за нарушения при изпълнение на наказанието. В поправителните домове режимът е само общ и строг, а в затвора за жени — лек, общ и строг. Различията са в степен на изолация, характер на охраната и проверките, участие в труда и политико-възпитателната работа, свиждания, кореспонденция, брой писма и колети, престой на открито и суми за лични нужди.

Принцип на модулиране: разгръщането на наказанията трябва да се променя според индивидуалността на задържаните, постигнатите позитивни или негативни резултати, доказуемите прояви на напредък и непоправимост. „Наказанието е съответно на престъплението“, казват правото и законът. Но затворът на свой ред добавя: тежестта на наказанието зависи не само от неговия вид и размер, определен с присъда, а от конкретния начин на изпълнението му. Оттук и необходимостта от специфичен метод: прогресивната система е постепенно смекчаване на условията за изтърпяване на наказанието в зависимост от положителните промени в поведението на затворника, които трябва да представляват етажни резултати от възпитателното въздействие върху него. Крайният случай: съдът може да постанови

условно предсрочно освобождаване от изтърпяване на останалата част от наказанието лишаване от свобода по отношение на осъден, който с примерно поведение и честно отношение към труда е дал достатъчно доказателства за своето поправяне и е изтърпял фактически не по-малко от половината от наложеното му наказание.

Принцип на труда като задължение и като право: трудът трябва да бъде една от съществените части на преобразуването и на постепенното ресоциализиране на задържаните. Той не трябва да бъде разглеждан като допълнение и утежняване на наказанието, а като смекчаване, лишаването от което вече не е възможно. Всеки осъден по право е длъжен да се труди, но никой не може да бъде принуждаван да остава незает. Накратко, става дума за универсална социалистическа педагогика на труда. Следователно, наказателният труд трябва да бъде общественополезен, системен и напрегнат; да бъде колективен и квалифициран; съобразен с политико-възпитателната работа и да налага лична заинтересованост. И макар трудът да е задължителен, той не е елемент на наказанието и не е санкция за престъплението, а средство да се създадат положителни навици у осъдения; той е полезен не като производствена дейност, а чрез позитивните ефекти, до които води в човешкото устройство: един принцип на ред и дисциплина. Наказателният труд трябва да бъде схващан именно като властова технология, която преобразува задържания в частица, изпълняваща ролята си със свършена сигурност. Ако в крайна сметка трудът в затвора има някакъв съвкупен икономически ефект, той е в произвеждането на индивиди, механизирани по общите норми на едно индустриализиращо се социалистическо общество. Защо два дни работа се равняват на три дни лишаване от свобода; защото в труда процесът на превъзпитанието се ускорява и следователно, работещият затворник ще се поправи много по-бързо от другите задържани. Защо законът разрешава на съда да отмени вече зачетени работни дни; защото в този случай е налице осезаемо забавяне на възпитателния процес и напредъкът по пътя на поправянето е недостатъчен.

Принцип на наказателното образование: то едновременно е предпазна мярка в интерес на обществото и задължение пред задържания; на общообразователно обучение подлежат всички осъдени, които са без основна степен. Следователно, то служи като наказателен инструмент; въпросът за вкарването в затвора-институция е въпрос на образование: това е тезата на социалистическото право. Налагането на затворника третиране трябва да се стреми към неговото общо и професионално образование; към неговото подобряване и повишаване. Наказателното образование е самостоятелно средство за поправяне и превъзпитание. Неговото значение се определя от връзката, която съществува между образованието и престъпността. На свой

ред, повишаването на образователното ниво на затворниците ще има пряко отношение към намаляване нивото на престъпността. От друга страна, обучението оказва възпитателно въздействие не само като повишава образователното ниво, а и чрез самия процес, който създава трудови навици, привиква осъдените към ред и дисциплина. И накрая, училищата в затвора са идеологически центрове, в които най-успешно се реализира политико-възпитателната работа.

Принцип на техническия контрол по задържането: режимът в затвора трябва да бъде осъществяван и контролиран от специализиран персонал, притежаващ подходящите морални и технически способности да бди над правилното формиране на индивидите. Фигурата на отрядния началник е централна за институционалната организация на социалистическия затвор; той трябва да бъде едновременно съвършен надзирател и завършен педагог. Неговите задачи са: да изучава системно и целенасочено личността на всеки осъден; да следи за качествено провеждане на учебните занятия; да организира колективни политико-възпитателни мероприятия; да провежда задълбочена индивидуално-възпитателна работа; да укрепва връзките на затворниците със семействата им; да „преглежда“ кореспонденцията им; да полага грижи за спазване на режима, реда и хигиената; да стимулира участието в общественополезен труд и трудовото съревнование; да полага грижи за общото и професионалното обучение; да подпомага охраната, реда и дисциплината; да прави предложения за награждаване и наказване; да дава мнение за условно предсрочно освобождаване; да провежда заключителни разговори и беседи с подлежащите на освобождаване; да им оказва помощ за настаняване на работа и за битовото им устройване и след напускането на затвора.

Принцип на добавъчните институции: затварянето трябва да бъде следвано от мерки за контрол и подпомагане чак до окончателното ново адаптиране на бившия затворник. Затвърждаването на резултатите от поправянето на освободените е дълъг процес, който обхваща тяхното трудово и битово устройване, надзор и наблюдение над поведението им, провеждането на постепенитенциарна работа според личните им особености. Пример за това са наблюдателните комисии, чиято дейност е свързана не само с превъзпитаването на осъдените в затвора, но и с тяхното цялостно житейско устройване след освобождаването им. Въпросните комисии осъществяват обществен контрол върху всички дейности по поправянето; подпомагат политико-възпитателната работа и трудовия процес; правят предложения за изменение на режима и преместване на затворниците; подпомагат семействата на лишени от свобода при възпитаването на децата; съдействат за настаняване на работа и за битово устройване на освободените и полагат

грижи за тяхното добро поведение и правилно развитие. Накратко, наблюдателните комисии не просто осъществяват обществен контрол върху процеса на превъзпитанието на осъдения по време на изтърпяване на наказанието. Те представляват добавъчна към затвора институция, която има за цел да го наблюдава и след неговото освобождаване; тя е един от елементите за постоянен надзор над цялостното поведение на бившите затворници.

Метапринцип на идеологическото превъзпитание: политико-възпитателната работа пронизва и подчинява всеки друг принцип на социалистическия затвор. Участието в нея е право и задължение пред задържаните. Тя обхваща режима, труда и образованието, защото е необходимо да създаде идеологическите предпоставки за повишаване на ефективността им. Но заедно с това, чрез специфичните си методи за всеобхватно идеологическо въздействие, тя трябва да изкорени отрицателните черти и неправилните разбирания в личността на лишените от свобода. Политико-възпитателната работа има следните задачи: повишаването на общото образование и културата на осъдените; формирането на правилен миросглед и политическа съзнателност; изкореняването на отживелиците от капитализма в тяхното съзнание; повишаването на социалистическото им правосъзнание; създаването на правилно отношение към извършеното престъпление; внедряването на трайни навици за колективен живот и другарска взаимопомощ; укрепването на полезните връзки със семейството и трудовия колектив; изкореняването на отрицателните и формирането на положителните черти на характера; предпазването от негативното влияние на затворническата среда. Така става разбираем социалистическият залог на Макаренко, че „трудът и образованието, без политическо възпитание се оказват един неутрален процес, надаващ никакъв положителен резултат. Те са възможни единствено като неразделна част от общата система на политико-възпитателна работа. Нейната цел е идеологическото превъзпитание на лишените от свобода“ (Манковски 1958: 43).

Литература

- Григоров, И. 1972. *Противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и борбата на ДПС за предотвратяването и.м.* София: МВР.
- Закон за борба с детската престъпност.* 1958. „Известия“, бр. 13, 14.II.1958 г.
- Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.* 1961. „Известия“, бр. 11, 7.II.1961 г.
- Закон за другарски съдилища.* 1961. „Известия“, бр. 50, 23.VI.1961 г.
- Закон за партиен и държавен контрол.* 1964. ДВ, бр. 47, 4.VI.1964 г.
- Закон за изпълнение на наказанията.* 1969. ДВ, бр. 30, 15.IV.1969 г.
- Закон за изменение на Наказателния кодекс.* 1958. „Известия“, бр. 13, 13.II.1958 г.

- Закон за изменение на Закона за другарските съдилища. 1966. ДВ, бр. 101, 7.XII.1966 г.
- Здравков, П. 1958. *Детската престъпност и борбата с нея*. София: Издание на ОФ.
- Каракашев, В. 1970. *Рецидивът и борбата с него*. София: БАН.
- Каракашев, В., Предов, Т. 1973. *Профилактика на рецидивната престъпност*. София: БАН.
- Лютков, К. 1960. *Към въпроса за определяне на наказанието*. София: БАН.
- Лютков, К. 1967. *Основни въпроси на наказанието лишаване от свобода*. София: БАН.
- Лютков, К. 1972. *Нови положения относно наказанията в Наказателния кодекс на НРБ*. София: БАН.
- Манковски, Б. 1958. *Основни принципи и система на социалистическото наказателно законодателство*. София: БАН.
- Манчев, Н. 1967. *Престъпление и противообществена проява*. София: БАН.
- Михайлов, Д. 1974. *Въпроси на рецидива в наказателното право на НРБ*. София: СУ „Кл. Охридски“.
- Мотиви към законопроекта за Наказателен закон*. 1951. ДВ, бр. 13, 13.II.1951 г.
- Мотиви към законопроекта за изменение и допълнение на Наказателния закон и превръщането му в Наказателен кодекс*. 1956. „Известия“, бр. 12, 10.II.1956 г.
- Мотиви към законопроекта за Наказателен кодекс*. 1968. ДВ, бр. 26, 2.IV.1968 г.
- Наказателен закон*. 1951. „Известия“, бр. 13, 13.II.1951 г.
- Наказателен кодекс*. 1956. „Известия“, бр. 12, 10.II.1956 г.
- Наказателен кодекс*. 1968. ДВ, бр. 26, 2.IV.1968 г.
- Наказателни и устройствени закони*. 1982. София: „Наука и изкуство“.
- Ненов, И. 1954. *Същност и значение на Наказателния закон на НРБ*. София: „Наука и изкуство“.
- Ненов, И. 1963. *Наказателно право на НРБ*. София: „Наука и изкуство“.
- Павлов, С. 1964. *Другарските съдилища в НРБ*. София: БАН.
- Павлов, С. 1969. *Обществено поръчителство за поправка и превъзпитание на виновния*. София: „Наука и изкуство“.
- Паликарски, М. 1986. *Наказателноизпълнително право на НРБ*. София: МВР.
- Правилник за Детските педагогически стаи*. 1958. „Известия“, бр. 97, 5.XII.1958 г.
- Правилник за изпълнение на Указа за борба с дребното хулиганство*. 1963. ДВ, бр. 102, 31.XII.1963 г.
- Правилник за трудовопоправителните общежития и затворите*. 1961. „Известия“, бр. 61, 17.VII.1961 г.
- Правилник за изпълнението на наказанието „поправителен труд без лишаване от свобода“*. 1961. „Известия“, бр. 61, 17.VII.1961 г.
- Правилник за организацията и работата на Домовете за временно настаняване на малолетни и непълнолетни*. 1976. ДВ, бр. 83, 19.X.1976 г.
- Правилник за Трудово-възпитателните училища*. 1958. „Известия“, бр. 97, 5.XII.1958 г.
- Правилник за Централния разпределителен дом за малолетни и непълнолетни с противообществени прояви*. 1961. Непубликуван.
- Правилник относно Наблюдателните комисии по превъзпитание на лишените от свобода и настаняване на работа след освобождаването им*. 1961. „Известия“, бр. 61, 17.VII.1961 г.
- Правни основи и организация на борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните*. 1979. София: ДНП — МВР.
- Правни основи на превенцията на престъпността в НРБ*. 1980. София: „Наука и изкуство“.
- Предов, Т. 1980. *Ресоциализация на престъпниците-рецидивисти*. София: „Наука и изкуство“.
- Райчев, П. 1958. *Престъпността на непълнолетните и борбата с нея*. София: „Наука и изкуство“.

Сборник нормативни актове за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. 1986. София: „Наука и изкуство“.

Сборник с постановления и тълкувателни решения на Върховния съд на НРБ по наказателни дела, 1953—1969 г. 1970. София: „Наука и изкуство“.

Съдебна практика на Върховния съд на НРБ, Наказателни отделения, 1952—1959 г. 1960. София: „Наука и изкуство“.

Указания по прилагане на Закона за другарските съдилища. 1961. Непубликувани.

Указ за борба с дребното хулиганство. 1963. ДВ, бр. 102, 31.XII.1963 г.

Указ за засилване на борбата против лица, отклоняващи се от общественополезен труд и водещи противообществен, паразитен начин на живот. 1962. „Известия“, бр. 63, 7.VIII.1962 г.

Указ за изменение на член 26 от Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. 1966. ДВ, бр. 35, 3.V.1966 г.

Хинова, Т. 1971. *Престъпността и противообществените прояви на непълнолетните.* София: БАН.

Биографична справка: Мартин Канушев е доцент по социология в Нов български университет. Преподава социология на властта, правото и медицината. Автор на две книги, студии и статии по социология. Редактор на списание *Критика и хуманизъм*.

Адрес за кореспонденция:

Нов български университет

Департамент „Философия и социология“

1618 София, ул. „Монтевидео“ 21

Email: mkanoushev@gmail.com

Статията е приета за печат на 10.11.2009 г.